

«АЛ-ФАТАВА АС-СИРОЖИЯ» АСАРИНИНГ УСЛУБИ

Раҳимов Неъматуллоҳ Каримдҷанович
Ўзбекистон Халқаро Ислом Академияси
мақсадли таянч докторанти,
Имом Бухорий номидаги Тошкент Ислом
Институтини "Ақоид ва Фикҳий фанлар"
кафедраси ўқитувчиси.

«Ал-Фатава ас-Сирожия»даги мавзулар ва масалалар содда услубда изоҳланган ва асосан классик фикҳ асарларида бўлганидек мисол келтириш услуби қўлланилган. Моддий ҳодиса услуби дея ифодаланган бу усул ҳодисаларга ва масалаларга фарқли ҳукм чиқариш, қонун қўйиш методи ҳисобланади.¹ Ҳар қандай ҳукм ва унинг ижро қилинишида илоҳий иродани талаб қилишни асос қилган ва илк ўринда мукаллафнинг риоя қилиши керак бўлган ҳукмнинг баён қилинишини мақсад қилган фикҳ илми ўзининг ташкил топиши ва шаклланиши эътиборидан назариялар ва кенг қамровли қоидалар устига қурилмагандир. Фақиҳлар мазкур босқичларда шахсга ёки жамиятга алоқадор бўлган ҳар бир масалани алоҳида қўлга олиб ечимини топиш ва уни маълум бир ҳукмга боғлаш услубини устун билганлар.² Фақиҳларнинг бу услубни қўллашларига фикҳ илмининг жорий кундалик ҳаёт билан ва у ҳаётнинг муаммолари билан мустаҳкам алоқада бўлиши, фикҳий мунозараларнинг дастурини таъйин қилишда кундалик ҳаётда юзага келган ёки юзага келиши мумкин бўлган ҳодисаларнинг муҳим бир ролининг бўлиши каби сабабларнинг таъсири бўлганини айтиш мумкин.³ Зеро, шахсий ёки жамоавий ҳодисалар ва муаммоларга ечим топиш йўлида бўлган ва буларга керакли ҳукмларни келтириш билан рўпарама-рўпара бўлган фикҳ илмининг ўз моҳиятида ҳам ўзига хос ҳуқуқ мантиғига ва салоҳиятига эга бўлиши кераклигини ҳам айтиш мумкин.⁴ Фикҳ илмининг мисол келтириш услубини қўллаш хусусияти унинг қоида ва қолипга мажбурий солувчи ва догматик шаклга келишини олдини олган, турли замон, шарт ва атроф-муҳитга фарқли ҳукм ва ечимлар ишлаб чиқаришига имконият берган.⁵ Хуллас, фикҳ илмининг пайдо бўлишидан бир неча юз йилдан сўнг ва бу илмнинг юзага келган ўлкадан жуда ҳам узоқ бўлган бир шаҳарда яшаган Сирождидин Али ибн Усмон Ўшийнинг ушбу «Фатавои Сирожия» номи асарида фикҳ илмининг бундай ўзига хос хусусиятини кўриш мумкин. Ўший ўзидан аввалги даврларда қаламга олинган асарларнинг, керак бўлса ўз даврининг фикҳий онгининг таъсири билан асарларида казуистик (тамсил қилиш, мисол келтириш) услубини қўллаган ва замон, шартлар ва атрофдаги

¹ Яъқуб Маҳмудўғли, «Ислом ҳуқуқининг мисолий қурилиши ҳақида», Испарта, 2012-йил, 2-жилд, 135-бет.

² Хайриддин Караман, «Фикҳ», Истанбул, 1996-йил, 13-жилд, 3-бет.

³ Юкоридаги асар, 8-бет.

⁴ Маҳмудўғли, «Ислом ҳуқуқининг мисолий қурилиши ҳақида», Испарта, 2012-йил, 2-жилд, 141-бет.

⁵ Хайриддин Караман, «Фикҳ», Истанбул, 1996-йил, 13-жилд, 3-бет.

турли омилларни ҳам кўз ўнгида тутган ҳолда баъзи ҳодиса ва муаммоларга тааллуқли фарқли ечимлар ва ҳукмларни келтиришга қарор қилган.⁶

Сирожиддин Ўший ўз асарининг ҳар бир китобининг бошида ушбу бўлимнинг қанча бобдан ташкил топганини билдирган ва боб номларини зикр қилганидан сўнг мавзуларнинг изоҳига ўтган, эҳтиёж сезилган ўринларда калималарнинг маъноларига аҳамият қаратган. Баъзи ерларда калималарнинг истилоҳий маъноларини ҳам тушунтириб ўтган. Масалан, поклик китобининг таҳорат бобининг бошида келган араб тилидаги «ал-вудуъ» калимасининг поклик маъносидаги «ан-назофат» ва гўзаллик маъносидаги «ал-хусн» каби маънолари ҳам бўлган «ал-вадоъа» калимасидан келиб чиққанини,⁷ шуфъа китоби ичида келган шуфъа калимасини талаб қилиш бобидаги арабча «ал-мувосаба» калимасининг «ҳамон, дарҳол» маъносида келганини баён қилган.⁸ Яна қуйидаги мисолларни ҳам келтириш мумкин:

1. *«Ғабни-фоҳиш биладиган кишиларнинг белгиланган қиймат устидаги бўлган нархдир».*⁹

2. *«Ийло (эрнинг аёли билан) тўрт ой жинсий алоқани тарк этиш ҳақида қилган қасамдир».*¹⁰

3. *«Ямини-гамус ўтмишидаги бир ҳодисага тааллуқли қасддан ёлгон ишлатилган ҳолда қилинган қасамдир».*¹¹

4. *«Талабул-мувосаба (бир кўчмас мулкнинг) сотилишини эшитган заҳоти дарҳол уни тааб қилишидир».*¹²

Энг кўп ибодатлар билан боғлиқ бўлимларнинг баъзи бобларида аввал масаланинг ҳукмини зикр қилиш билан бошланган. Масалан, «тиловат саждаси вожибдир»,¹³ «жамоат билан намоз ўқиш таъкидланган суннатдир»,¹⁴ «байрам намозлари вожибдир»,¹⁵ «ташриқ такбирлари таъкидланган суннатдир»,¹⁶ «витр намози вожибдир»,¹⁷ «тарових намози таъкидланган суннатдир»,¹⁸ «вақф ерларидан хирож (солиқ) олиш вожибдир»,¹⁹ «фитр садақаси вожибдир»,²⁰ «эътикоф суннатдир»²¹ дейилиб мавзуга кирилганидан сўнг масаланинг тафсилотлари баён қилинган.

⁶ Ўшийнинг замон, шартлар ва атрофдаги омиллар туфайли қарор қилган фарқли ҳукмлар ва уларнинг мисоллари кейинги саҳифаларда кенгрок баён қилинади.

⁷ Ўший, «Фатавои Сирожия», 25-бет.

⁸ Ўший, «Фатавои Сирожия», 454-бет.

⁹ Қаранг, Ўший, «Фатавои Сирожия», 143-бет.

¹⁰ Қаранг, Ўший, «Фатавои Сирожия», 128-бет.

¹¹ Қаранг, Ўший, «Фатавои Сирожия», 271-бет.

¹² Қаранг, Ўший, «Фатавои Сирожия», 454-бет.

¹³ Қаранг, Ўший, «Фатавои Сирожия», 94-бет.

¹⁴ Қаранг, Ўший, «Фатавои Сирожия», 96-бет.

¹⁵ Қаранг, Ўший, «Фатавои Сирожия», 108-бет.

¹⁶ Қаранг, Ўший, «Фатавои Сирожия», 111-бет.

¹⁷ Қаранг, Ўший, «Фатавои Сирожия», 114-бет.

¹⁸ Қаранг, Ўший, «Фатавои Сирожия», 119-бет.

¹⁹ Қаранг, Ўший, «Фатавои Сирожия», 149-бет.

²⁰ Қаранг, Ўший, «Фатавои Сирожия», 156-бет.

²¹ Қаранг, Ўший, «Фатавои Сирожия», 171-бет.

Бу асар «Фатаво» номи билан бирга савол-жавоб тарзида бўлмаган асар бўлиб, аввал айтиб ўтилганидек классик фикҳий илм соҳаси моҳиятидадир. Хусусан, «Фатавои Сирожия»да савол-жавоб иборалари мавжуд эмас. Фақат баъзи ерларда масалалар тушунтирилар экан, муаллифнинг бу масалага оид бир саволни келтириб уни яна ўзи жавоблаганини кўриш мумкин. Бунга қуйидаги мисолларни келтириш мумкин:

1. *«Қуёш ботишидан олдин Арафотдан айрилиб кетган кишига «дам»²² кесиш жазоси керак бўлади. Фақат қуёш ботишидан олдин Арафотга қайтиб келган кишининг «дам» кесиш жазоси бекор бўладими? Бундай саволга икки хил фикр билдирилган».*²³

2. *«Шерикларнинг бир-бирига ёки бошқа бир кишига тақсимга муносиб кенг ҳиссали молни ҳадя қилиши жоиз эмас. Бундай мол ҳадя қилиниб қабул қилиб олинса уни ҳадя қилган кишига ўша мол мулк ҳисобланадими? Садруш-шаҳид ўзининг «Ал-Воқеъот»ида «.. ихтиёр қилингани шуки, бундай мол мулк бўлмайди» деган. Китобнинг бошқа бир ерида эса бундай ҳолатда фосид мулклик юзага келишини ифода қилган бўлиб, мана шу фикрга кўра фатво берилади».*²⁴

3. *«Агар бир киши «молимнинг учдан бирини фалончига, қолгани эса фақирларга бўлсин» деб васият қилса ва ўша фалончи киши ҳам фақир бўлса, у молнинг қолган қисми васият қилинган фақирларнинг гуруҳига дохил бўладими? Машойихлар бу масалада ихтилоф қилганлар».*²⁵

«Фатавои Сирожия»да масалалар асосан учинчи шахс олмоши асосида изоҳлаган. Қуйидаги мисолларда келганидек, баъзи ерларда иккинчи шахс олмоши ҳам қўлланилган:

1. *«Ҳожатхонага кираётганингда чап оёғинг билан, чиқаётганингда ўнг оёғинг билан чиқ».*²⁶

2. *«Завол вақтининг ўтганини билишни истасанг текис бир ерга бир чўпакни тик ва унинг соясининг етган ерга бир ишора чиз. Агар соянинг ўша чизиқдан озайганини кўрсанг, билки қуёш ҳали заволга келмаган. Агар соянинг ўша чизиқдан ўтиб кетганини кўрсанг, у ҳолда билки қуёш заволдан зарбга мойил бўлган. Агар бу соя камаймаса ҳам ортмаса ҳам билки бу соат завол вақти бўлади ва бу соя асл соядир (зиллул-аслий)».*²⁷

3. *«Қўлида қули ва жориясидан таиқари бир нарсаси бўлган киши учун унинг мулки хусусида гувоҳлик қилишинг мумкин. Айтиладики, фақат*

²² Дам қўй ёки еттида бир сифатида келишилиб сўйилган туянинг номидир. Қаранг, Ўший, «Фатавои Сирожия», 183-бет.

²³ Ўший, «Фатавои Сирожия», 189-бет. Муаллиф бу ерда икки хил қарашнинг мавжудлигини келтириш билан қифояланган. Бу саволнинг тафсилоти имом Сарахсийнинг «Ал-Мабсут» асарида келган. Қаранг, Сарахсий, «Ал-Мабсут», 4-жилд, 56-бет.

²⁴ Ўший, «Фатавои Сирожия», 405-бет.

²⁵ Ўший, «Фатавои Сирожия», 583-бет. Муаллиф бу ерда ҳам машойихларнинг ихтилоф қилганларини зикр қилган, тафсилотларини келтирмаган.

²⁶ Ўший, «Фатавои Сирожия», 42-бет.

²⁷ Ўший, «Фатавои Сирожия», 58-бет.

қалбингга мазкур нарсанинг ўша кишига оид бўлганига доир бир қаноат келса, ўшанда гувоҳлик қилишинг мумкиндир».²⁸

Муаллифнинг масалаларни тушунтирар экан, асарининг баъзи ерларида мавзуга оид ҳодисаларга ҳам ўрин ажратгани кўрилади.

1. «Имом Муҳаммад кичиклигида Абу Ҳанифадан бир кишининг уч марта «Аллоҳга қасамки, сен билан гаплашмайман (валлоҳи ла укаллимука)» деган ҳолатининг масаласини сўради. Абу Ҳанифа: «Кейин нима бўлди?» деди. Имом Муҳаммад кулимсираб шундай деди: «Яхшилаб қара, эй шайх! (Унзур ҳасанан я шайх)». Абу Ҳанифа бошини эгди, кейин кўтарди ва ўша кишининг икки марта қасамини бузганини айтди. Бунга жавобан имом Муҳаммад: «Тўғри айтдинг (аҳсанта)» деди. Абу Ҳанифа: «Аллоҳга қасамки, унинг менга қараб айтган ушбу «яхшилаб қара» сўзими ёки «аҳсанта» сўзими кўпроқ тегди, билмай қолдим» деди».²⁹

2. «Уйланмасликка доир қасам ичган киши агар фосид никоҳ билан уйланса қасамини бузган ҳисобланмайди. Агар фузулий³⁰ бир киши уни уйлантирса, у киши ҳам бу уйланишни ўз сўзи билан тасдиқласа, у ҳолда унинг қасами бузилади, маҳрини қайтариб ёки шунга ўхшаш бир амал билан тасдиқласа қасами бузилмайди. Бу Шамсул-аимма Сарахсий ва Али ибн Муҳаммад Паздавийнинг фикридир. Маждул-аимма Ас-Сурҳақийга кўра эса уйланишлик бир амал билан тасдиқланса ҳам қасам бузилади. Шамсул-аимма Ал-Марғиноний ҳам бундай ҳолатда қасамнинг бузилишига доир фатво берарди. Унга «Нега устозингиз Шамсул-аимма Сарахсийга хилоф қияпсиз?» дедилар. Марғиноний эса: «Ундай бўлса, у (яъни Сарахсий) нега устози Шамсул-аимма Ҳалвонийга ихтилоф қилган?» дея жавоб берган».³¹

3. «Шофеъий мазҳабига ўтган киши таъзир қилинади. Абу Ҳафс Абдуллоҳ ибн Абу Ҳафс Ал-Кабир Ал-Бухорий ўз мамлакатида шофеъийларнинг кўплиги туфайли Шофеъий мазҳабига ўтган ва таъзирланган ҳамда шаҳарга кириши таъқиқланган».³²

4. «Бир киши ҳазиллашиб: «Шуни менга ҳадя қил» дейди ва ёнидаги ҳам: «ҳадя қилдим» деса ва нариги киши ҳам: «қабул қилдим» деса ва у нарсани қабул қилиб олса, ҳадя жоиз бўлади. Абдуллоҳ ибн Муборак танбур чалиб ўтирган кишиларнинг ёнидан ўтиб кетар эди. Уларга қараб: «Шу танбурингизни менга ҳадя қилинг, мен сизларга уни қандай урилишини (чертилишини) кўрсатаман» деди. Ўша кишилар унга танбурни беришди. Ибн Муборак эса танбурни ерга урди ва синдирди. Кейин уларга: «Кўрдингизми қандай урдим» деди. Улар: «Сен бизни алдадинг» дедилар. У эса буни (Шу танбурингизни менга ҳадя қилинг, мен сизларга уни қандай

²⁸ Ўший, «Фатавои Сирожия», 497-бет.

²⁹ Ўший, «Фатавои Сирожия», 256-бет.

³⁰ Фузулий- бир кишининг ҳуқуқий вакили ёки васийси бўлмаган тақдирда унинг номидан ҳуқуқий амалларни бажарувчи кишидир. Қаранг, Башир Гўзибенли, «Фузулий», Истанбул, 1996-йил, 13-жилд, 239-бет.

³¹ Ўший, «Фатавои Сирожия», 265-бет.

³² Ўший, «Фатавои Сирожия», 282-бет.

урилишини (чертилишини) кўрсатаман) сўзини тўлаб беришга доир Абу Ханифанинг сўздан сақланиш учун айтгандир».³³

5. «Абдурраҳим Ал-Карминий тушида Абу Ханифага от гўштининг макруҳлиги ҳақида савол берган, Абу Ханифа эса унга «Таҳриман макруҳ, эй Абдурраҳим» деган».³⁴

6. «Абу Юсуф халифа Ҳорун-Ар Рашиднинг ёнига кирса унинг ҳузурида икки киши калом илмидан баҳс қилиб ўтирган экан. Халифа ундан бу икки кишининг мунозараси ҳақида сўраса, Абу Юсуф ўзининг бекорчи ишлар билан машғул бўлмаслигини айтибди. Унинг бу таврини ёқтирган халифа Абу Юсуфга минг дирҳам берилишини амр қилибди ва девонларга «Абу Юсуф бекорчи ишлар билан машғул бўлмагани учун минг дирҳамни қозонди» деб ёзиб қўйилишини амр қилибди».³⁵

Қисқа бўлиши билан бирга бундай масалаларни тафсилотлари билан изоҳлаган Ўший баъзи бир масалаларнинг ҳайратланарли эканини ҳам ифодалаган.

1. «Бир киши ҳомиладор аёлига қараб: «агар қорнингдаги ўгил бола бўлса, бир марта, қиз бола бўлса икки марта талоқсан» деса, кейин аёли бир ўгил ва бир қиз туғса, унда талоқ тушмайди. Бу ҳайратли масаладир (ҳия масъалатун ажсийба)».³⁶

2. «Бошқа бировнинг қули бўлган биродарига ҳадяда бўлган кишининг ўз ҳадясидан қайтишга ҳаққи бор. Айни тарзда, аёлининг қулига қилган ҳадясидан ҳам қайтишга ҳаққи бўлади. Бу ажойиб масаладир (ҳия масъалатун ажсийба)».³⁷

3. «Бугдой ташиши учун бир ҳайвонни орияга (ижара) олган киши бугдойни ташиши учун вакилини юборса, фақат ўша вакил киши ўзига оид бўлган бир иш учун ўша ҳайвонни ишлатса ва ҳайвон ўлиб қолса, бу ҳолда тўлов масъулияти йўқдир (ҳаза ажсийб)».³⁸

«Фатавои Сирожия»да мавзу ва масалаларнинг изоҳланишида шахслар ва жойларнинг номлари ҳам қўлланилган. Масалан, Зайд,³⁹ Амр⁴⁰ ва Зайнаб⁴¹ каби шахсларнинг исмлари, Ироқ,⁴² Шом,⁴³ Бағдод,⁴⁴ Басра,⁴⁵ Кўфа,⁴⁶

³³ Ўший, «Фатавои Сирожия», 402-бет. Яна қаранг, Бурхониддин Ал-Бухорий, «Ал-Мухитул-Бурхоний», 5-жилд, 480-бет.

³⁴ Ўший, «Фатавои Сирожия», 377-бет.

³⁵ Ўший, «Фатавои Сирожия», 602-бет.

³⁶ Ўший, «Фатавои Сирожия», 216-бет.

³⁷ Ўший, «Фатавои Сирожия», 407-бет.

³⁸ Ўший, «Фатавои Сирожия», 366-бет.

³⁹ Ўший, «Фатавои Сирожия», 573-бет.

⁴⁰ Ўший, «Фатавои Сирожия», 573-бет.

⁴¹ Ўший, «Фатавои Сирожия», 216-бет.

⁴² Ўший, «Фатавои Сирожия», 444-бет.

⁴³ Ўший, «Фатавои Сирожия», 218-бет.

⁴⁴ Ўший, «Фатавои Сирожия», 220, 258 ва 266-бетлар.

⁴⁵ Ўший, «Фатавои Сирожия», 467, 468 ва 510-бетлар.

⁴⁶ Ўший, «Фатавои Сирожия», 260, 177, 465, 484, 508, 510 ва 532-бетлар.

Хуросон,⁴⁷ Балх,⁴⁸ Исбижоб,⁴⁹ Бухоро,⁵⁰ Самарқанд,⁵¹ Фарғона,⁵² Ўш⁵³ ва Ўзкенд⁵⁴ каби жой номлари ҳам келган.

Муаллифнинг асарларида такрорларга мурожаат қилинмаганлигини кўриш мумкин. Эҳтиёж сезилган ўринларда мавзунинг ёки масаланинг аввал айтиб ўтилгани маъносида «камаа закарнаа»,⁵⁵ «ала маа закарнаа»,⁵⁶ «ала маа кулнаа»,⁵⁷ «ала маа байяннааҳу»,⁵⁸ «ала маа марра»⁵⁹ дея зикр қилинган.

⁴⁷ Ўший, «Фатавои Сирожия», 444-бет.

⁴⁸ Ўший, «Фатавои Сирожия», 149-бет.

⁴⁹ Ўший, «Фатавои Сирожия», 567-бет.

⁵⁰ Ўший, «Фатавои Сирожия», 149, 266 ва 469-бетлар.

⁵¹ Ўший, «Фатавои Сирожия», 149, 287, 517, 528 ва 567-бетлар.

⁵² Ўший, «Фатавои Сирожия», 242 ва 444-бетлар.

⁵³ Ўший, «Фатавои Сирожия», 287, 528 ва 593-бетлар.

⁵⁴ Ўший, «Фатавои Сирожия», 287-бет.

⁵⁵ Ўший, «Фатавои Сирожия», 94 ва 110-бетлар.

⁵⁶ Ўший, «Фатавои Сирожия», 168-бет.

⁵⁷ Ўший, «Фатавои Сирожия», 493-бет.

⁵⁸ Ўший, «Фатавои Сирожия», 409-бет.

⁵⁹ Ўший, «Фатавои Сирожия», 238-бет.